

УДК: 82–94 Забужко

Олена ДАНИЛІНА

**“УКРАЇНСЬКИЙ ПАЛІМПСЕСТ. ОКСАНА ЗАБУЖКО
В РОЗМОВІ З ІЗОЮ ХРУСЛІНСЬКОЮ” ЯК
МЕТАЖАНРОВИЙ ТЕКСТ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-
КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ**

Документальна література займає перші сходинки у світовому літературному процесі, що підтверджує поява як ґрунтовних теоретичних та історико-літературних праць, так і публіцистичних роздумів, присвячених осягненню глибинних процесів розвитку документалістики: Петера Вайля¹, Леоніда Гараніна², Рейна Карасті³, Філіпа Лежена⁴, Жака Нефа⁵. У вітчизняному літературознавстві теоретичні аспекти документалістики стали об’єктом досліджень Олександра Галича⁶, Олександра Зарицького⁷, Олексія Дацюка⁸, Андрія Цяпи⁹, Тетяни Черкашиної¹⁰.

Утім документалістика в українському процесі ще не набула такої потужності, яку спостерігаємо в Європі. Так, О. Забужко в есеї “Людина і культура” відзначає:

¹ Мировая литература: круг мнений. На вопросы анкеты отвечают Петр Вайль и Виктор Шендерович // Иностранная литература. – 2000. – № 2.

² Гаранин Л. Мемуарный жанр советской литературы: Историко-теоретический очерк / Л. Гаранин. – Минск: Наука и техника, 1986. – 223 с.

³ Рейн Карасті. Отечественный шкаф / Рейн Карасті [Электронный ресурс] // Звезда. – 2000. – № 11. – С. 217–228. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2000/11/karasti.html>

⁴ Лежен Ф. В защиту автобиографии / Филип Лежен // Иностранная литература. – 2000. – № 4. – С. 108–122.

⁵ Неф Ж. Биография и контрбиография / Жак Неф // Там же. – С. 274–279.

⁶ Галич О. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи: монографія / О. Галич. – Луганськ: Знання, 2001. – 246 с.

⁷ Зарицький О. Біографія та історія: (Чеський біографічний роман 70-х років) / О. Зарицький. – Київ: Наукова думка, 1989. – 101 с.

⁸ Дацюк О. Особливості жанрової еволюції сучасної художньої біографії: автореф. дис. на здобуття канд. філол. наук: спец. 10.01.06 “Теорія літератури” / О. Дацюк. – Рівне, 1997. – 16 с.

⁹ Цяпа А. Автобіографія як проекція творця та національної літературно-культурної традиції (Улас Самчук, Еліас Канетті) / А. Цяпа: автореф. дис. на здобуття канд. філол. наук: спец. 10.01.05 “Порівняльне літературознавство”. – Тернопіль, 2006. – 19 с.

¹⁰ Черкашина Т. Наративні особливості художньо-біографічної прози: автор і читач: дис... канд. філол. наук: спец. 10.01.06 “Теорія літератури” / Т. Черкашина. – Луганськ, 2006. – 197 с.

“Мемуарний жанр у нашому письменстві якось традиційно перебуває на попелюшчиних правах”; “...спогади, листи, щоденники, есеїстку, біографії: все те, що зветься non-fiction, – ми не вельми святкуємо й нічого сумняшеся скидаємо кудись на заді, у «додатки», у набрані петитом примітки – для «спец користування» істориків з філологами...”¹¹.

Мета статті – проаналізувати текст О. Забужко “Український палімпсест” у контексті україно-польських відносин, виділити в ньому ознаки різних жанрів, довести його належність до метажанру автобіографії.

Книгу “Український палімпсест” можна назвати спробою вивести документалістику на перший план. Визначаючи вже в назві жанр книги як “розмова”, письменниця наголошує на майже відсутності його в сучасній Україні. У передмові О. Забужко говорить про польський варіант називання жанру – “інтерв’ю-ріка”: “...плин живої думки, потік монологу, добутий на світ і любовно-зацікавлено підтримуваний і скеровуваний співрозмовцем”¹². Польський словник літературознавчих термінів подає таке визначення цього поняття: “Велике інтерв’ю, опубліковане у вигляді книги, називається інтерв’ю-ріка”¹³. Автори Словника польської мови додають інформацію про те, що це жанр межовий: “Інтерв’ю-ріка – жанр на межі журналістики та літератури факту, популярної в Польщі, особливо з 90-х років ХХ ст.”¹⁴.

Авторське визначення задає тон усьому тексту: умовно структурований на 16 розділів, різних за тематикою й смисловим наповненням, текст є плином думки двох співрозмовниць – Оксани Забужко й Ізи Хруслінської.

Перші 5 розділів, умовно, – автобіографічні, адже йдеться про родину письменниці, її освіту, етапи становлення. Відзначимо, що автобіографія – один з основних жанрів документалістики, закорінений в епосі пізньої античності. Окремі, до яких належить і “батько” жанру розмови – сократичний діалог, сягають своїми витокami епохи еллінізму (V ст. до Р. Х.). Сучасна автобіографія веде свій родовід від текстів Жана-Жака Руссо. Вітчизняні витoki – в літературі Київської Русі (“Поученіє” Володимира Мономаха), що набули розвитку в ХІХ ст. у творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, І. Франка. Нова хвиля зацікавленості цим жанром спостерігається на зламі ХХ–ХХІ ст., утім його межі для автобіографії видаються затісними.

Опираючись на виведені Т. Бовсунівською¹⁵ відмінності жанру від метажанру (більший обсягом, не має родової належності, перевершує його за кількістю охоплених літературних явищ; може легко приймати жанри не тільки різних родів

¹¹ *Забужко О.* Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика / О. Забужко. – 4-те вид. – Київ: Факт, 2009. – С. 319–320.

¹² Український палімпсест: Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською / [пер. з пол. Д. Матіяш; за ред. І. Андрусика та О. Забужко]. – Київ: КОМОРА, 2014. – С. 3.

¹³ Słownik terminów literackich [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wiking.edu.pl/article.php?subject=J%EAzyk%20Polski&id=589>

¹⁴ Encyklopedia. Literatura i sztuka [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/wywiad-rzeka;3999163.html>

¹⁵ *Бовсунівська Т.* Основи теорії літературних жанрів: монографія / Т. Бовсунівська. – Київ: ВПЦ “Київський ун-т”, 2008. – С. 10–11.

літератури, а й різних видів мистецтва; синтетичний, тяжіє до синкретичності, міждисциплінарності; жанр виникає в певну епоху літератури, із занепадом якої переходить на периферію культури), вважаємо автобіографію метажанром.

На користь метажанрової природи “Українського палімпсесту” свідчить розповідь про родину О. Забужко. Насичена автобіографічними елементами, вона провадиться в історико-культурному й літературному контексті. Так, тему походження письменниці починає не зі свого роду від дідів-прадідів, а із відчуття “літературного родоводу”, з “генетичної пам’яті”, яка, за словами О. Забужко, охоплює два століття. Вписаною в історичний контекст є історія про дідів письменниці, які, не знаючи один одного, були присутні на Софійському майдані під час проголошення Декларації про незалежність: “Вони були готові без вагань боротися і полягти за незалежність України. Я була вихована на цьому міфі...”¹⁶. На важливості цієї події авторка наголошує, бо вважає її знаковою для держави і формування власної ідентичності: це “акт політичного самоусвідомлення..., це перемога України як модерного національного проекту”; й для себе особисто: “Вона також є точкою відліку і для моєї ідентичності як письменниці, інтелектуалки та українки”¹⁷.

Акцентуючи на важливій ролі батька, О. Забужко екстраполює його досвід на сучасність: “...[на допитах – О. Д.] відповідати треба було так: «нічого не знаю, ніде не був, ні в чому участі не брав». Це була єдина тактика, яка себе виправдовувала... Значною мірою Захід і далі вірить, що з Путіним «можна порозумітися», тимчасом ані нинішні стратегії, які він використовує, ані тактика російської ФСБ у своїй суті від радянських часів не дуже змінилася!”¹⁸.

Занурюючись в історію України, авторка розглядає й історію Києва – на рівні подієвому й метафізичному: “Попри десятки років колонізації, росіянам так і не вдалося підкорити цього міста – і не йшлося про військове його підкорення, а про духовне”; “Культурно Київ тоді був польськомовним містом, і таким залишився аж до сімдесятих років XIX століття”¹⁹.

Книга містить чимало інформації про родину, рід; відчутно, що письменниця пишається ним, пишається тим, що національну самоідентичність одержала в родині. О. Забужко наголошує на полікультурності свого оточення й акцентовано на міському культурному коді власної ідентичності, що сформувався в Луцьку та Києві. Свою автобіографію вона вписує в біографію країни, народу, простежує суспільні й політичні процеси.

Ідея аналізованої книги, за словами О. Забужко, народилася з “туги за жанром”: “...за тою самою сократичною бесідою”²⁰. В основі жанру бесіди – діалог, що бере початок від Сократа. Згодом до нього вдавалися представники Ренесансу, Реформації, Просвітництва; його використовували Іван Некрашевич, Семен Дівович, особливо Григорій Сковорода.

¹⁶ Український палімпсест... – С. 9.

¹⁷ Там само. – С. 10–11.

¹⁸ Там само. – С. 39.

¹⁹ Там само. – С. 13.

²⁰ Український палімпсест... – С. 4.

Відродженням традиції бесіди в сучасній українській літературі вважаємо серію “Інший формат”, що вийшла у 2003 р. П’ять випусків серії – це оприлюднена розмова автора ідеї та упорядника Тараса Прохаська з Олегом Лишегою, Юрієм Іздриком, Юрієм Андруховичем, Оксаною Забужко, Борисом Гудзяком. Кожен випуск, маючи приблизно однакове змістове наповнення, що наближає тексти до автобіографії, відрізняється за зовнішньою структурою. За внутрішнім наповненням вони наближені до бесіди, адже, за визначенням Ю. Коваліва, цей “спосіб людського спілкування, вільний від регламентації, чіткості форм”²¹.

Повертаючись до книги, треба відзначити, що історія роду, спогади про батьків цікаві співрозмовникам не лише як факти життя, а й як імпульс до творчості: “Із цих їхніх спогадів, із духу, який вони запам’ятали, творилися образи Львова тих років у моєму романі «Музей покинутих секретів»”²². І. Хруслінська демонструє обізнаність із творчістю письменниці в питаннях про долю батьків як уособлення долі покоління, про важливе місце батька в долі самої О. Забужко.

Серед тем розмови виокремлюється тема впливу книг на формування особистості. Письменниця відзначає “Вінні-Пуха”, який ознайомив її в дитинстві з можливістю відкрито сприймати світ через іронічне сприйняття себе; драми Лесі Українки як найкращу школу для жінок; “Гамлета” як модель інтелектуала, книги Миколи Куліша, Марселя Пруста, Германа Гессе. І. Хруслінська спрямовує розмову до польського коріння письменниці, яка зауважує, що чимало книг європейської літератури прочитала саме польською. Полікультурність, записана на генетичному рівні, дає можливість письменниці глибоко проникати в суть багатьох текстів, розуміти перетікання і запозичення образів та сюжетів, літературні процеси в цілому й одержувати поштовх для власної творчості.

В автобіографічних розділах йдеться також про вибір факультету для навчання і початки літературної творчості, що виявилися взаємопов’язаними і взаємозумовленими: “...коли врешті натрапила на слова Камю: «Хочеш бути філософом – пиши роман», зрозуміла, що нарешті отримала формулу того, що сама шукала! ... письменник, звісно, повинен мати філологічну культуру, але не мусить займатися аналізом текстів. Філософська ж освіта цієї безпосередності літературного переживання не вбиває. Філософія дає змогу такого руху за потоком думки, який ближчий навіть до поезії, ніж до прози”²³.

Як знакову, переломну подію свого життя і життя країни О. Забужко називає 1986 р. – рік Чорнобильської катастрофи, який став початком нового періоду історії України. На події у державі накладаються й особисті – спроба працівників КДБ (Комітету державної безпеки) вмовити письменницю на співпрацю так само, як колись намагалися завербувати її батька (Оксана Забужко постає тут як письменниця, адже розповідає про те, що цей досвід використала при написанні “Музею покинутих секретів”, зокрема при описі сцени вербування головної героїні Дарини Гощинської). О. Забужко говорить також про труднощі торування власного шляху

²¹ Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / [авт.-уклад. Ю. Ковалів]. – Київ: ВЦ “Академія”, 2007. – Т. 1. – С. 124.

²² Український палімпсест... – С. 24.

²³ Там само. – С. 71.

для жінки: “Щоб заіснувати у культурному чи науковому середовищі, я мусила без упину доводити, що я найкраща”²⁴. Тема творчості виникає на рівні досвіду: “Прозаїк має дозріти до того, щоб проартикулювати у собі, відчувати мову, якою зміг би передати власні думки й пережитий досвід”²⁵.

Активно розвивається у книзі мовна тема і тема взаємодії культур. Так, О. Забужко відзначає Міжнародний конгрес українців, який аналізує в загальнофілософському, загальнокультурному контексті як зміну провінційної ідентичності на європейську. У цьому процесі письменниця відводить важливу роль постаті Юрія Шевельова, який, серед іншого, дав їй змогу зрозуміти, що таке тяглість поколінь української інтелігенції, і який спричинив “фонологічну революцію”, суть якої – в доведенні того, що східнослов’янські мови розвинулися не з однієї “праруської”, як вважалося раніше, а з п’яти різних протодіалектів”²⁶. Цій постаті присвячено розділ “Навколо Шевельова”, в якому обговорюється книга “Оксана Забужко, Юрій Шевельов. Вибране листування на тлі доби. 1992–2002”; письменниця згадує про своє знайомство і спілкування з науковцем.

Крім спогадів дитинства й історії роду, особисті події тісно пов’язані з громадською і письменницькою діяльністю. У контексті своєї “пригоди з Америкою” О. Забужко й І. Хруслінська говорять про діалог культур, систему освіти й переходять до обговорення письменницької кухні. Ця тема розвивається у хронологічному порядку – йдеться про перший роман О. Забужко “Польові дослідження”, який називали проамериканським, феміністичним. Письменниця наголошує на його не-автобіографічності у традиційному сенсі: “...це взагалі не щоденник, попри нарацію від першої особи та певні автобіографічні мотиви”, “...автобіографічний він лише позірно... на рівні відчуттів у цьому романі все правдиве”²⁷. Автобіографія для О. Забужко не самоціль, а мотив, поштовх до творчості: “...всі вони разом [книги – О. Д.], незалежно від жанру, виростали з того самого емоційного і смислового вузла, що був для мене важливий в аспекті екзистенційному, біографічному, життєвому, ставав етапом моєї духовної біографії, не лише як письменниці, а передовсім як людини”²⁸. Тобто в письменництві виразно виявляє себе філософська освіта й філософське мислення.

Розмова про письменницьку діяльність неможлива без розмови про публіцистику О. Забужко. Три розділи “Українського палімпсесту” присвячені розмові про спроби перечитати вітчизняну класику – філософсько-літературознавчі книги Оксани Забужко, в яких вона розмірковує про знакові постаті української культури: Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку. У розмові про класику вкотре виникає мовне питання: письменниця говорить про загальну національну проблему нашої літератури – зображення середовища, яке насправді українською не розмовляло. Знакові постаті української культури дають поштовх для розмови про періодизацію культури й літератури в цілому, певний аналіз цих періодів. О. Забужко в цій розмові

²⁴ Український палімпсест... – С. 80.

²⁵ Там само. – С. 89.

²⁶ Там само. – С. 108.

²⁷ Там само. – С. 139.

²⁸ Там само. – С. 125.

постає людиною енциклопедичних знань, демонструє свій генетичний культурний код, що ґрунтується на європейській і національній традиції. Так, наприклад, вона говорить про вплив Шевченка на Маяковського (“Владимір Маяковський... за походженням був українцем і виріс на «Кобзарі»...”²⁹), проводить паралелі у творчості Тараса Шевченка й Емілі Дікінсон, вбачає подібність у сюжетах і настроях картин Гойя і поезій Шевченка (“...Гойя «наперед» написав ілюстрації до «Кобзаря», тільки на іспанському ґрунті...”³⁰). Наголосимо, що всі ці та багато інших висновків письменниця робить задля того, щоб показати вписаність української літератури, української культури в європейський контекст.

Із розмови про Лесю Українку витікає тема жіночої літератури. О. Забужко наголошує, що дотепер існує чіткий поділ на чоловічу та жіночу літератури, і що їй, як жінці, набагато складніше робити свою справу: “...маючи 53 роки, 19 книжок у доробку, відданих читачів по всьому світу, купу нагород, в Україні, я й далі мушу тільки тому, що я жінка, – доводити, що я чогось варта”³¹. Щодо власних авторитетів у жіночій літературі, Оксана Забужко називає Ірину Вільде й австрійську письменницю Інгеборг Бахман, з якими відчуває літературну спорідненість (зокрема в тому, що “Музей...” задумувався як “антологія жіночих смертей”, про яку говорила й Бахман). Жіночу прозу письменниця характеризує як відносно молоде явище – в українській літературі воно існує 150 років, починається з Марка Вовчка; є багато поодиноких творів – нема тяглості, традиції, “жіночого літературного родоводу”. Серед її представниць відзначає Мар’яну Савку, Маріанну Кіяновську, Оксану Луцишину, Таню Мальярчук, Марину Соколян, Ларису Денисенко, Галину Пагутяк.

Тема публіцистики авторки обговорюється ще у двох розділах. Йдеться про книги “Хроніки від Фортінбраса” і “Let my people go”. Останню О. Забужко називає “чистим документальним записом доби”³², оскільки була написана за рік після Помаранчевої революції. У контексті розмови про книгу виникає тема втрачених здобутків революції, тема впливу особистості на натовп і навпаки, політичні процеси, мовна тема й тема “культурного колоніалізму”.

Багато уваги у книзі приділено роману “Музей покинутих секретів”. Співрозмовниці час до часу згадують про нього в контексті розмов про родину, історичні події. Два розділи (11–12) цілком присвячені цьому роману. І. Хруслінська відзначає, що роман – найважливіший із виданих за період незалежності, багато в чому новаторський, це роман про “суспільство без пам’яті”. О. Забужко розкриває секрети роботи над цим текстом, водночас аналізуючи його з жанрового погляду, тематичного, сюжетного, розповідає про історичну основу, героїв книги. У контексті цієї розмови виникає й тема українсько-польських стосунків.

Закінчується книга розмовою про стан сучасної української літератури й власні письменницькі настанови О. Забужко. Вона наголошує, що відчуває себе передовсім українською письменницею, говорить про важливість писати чесно,

²⁹ Український палімпсест... – С. 177.

³⁰ Там само. – С. 179.

³¹ Там само. – С. 211.

³² Там само. – С. 260.

відкрито і людяно, про необхідність творення національного героя: “Доки не полюбиш якихось героїв, образів, які полегшують нам ідентифікацію з іншою країною, не приймеш їх з літератури, з кіно, не включиш у власний духовний обіг, доти інша країна залишатиметься для тебе чужою”³³.

Отже, “Український палімпсест. Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською” демонструє ознаки кількох жанрів, що певною мірою ускладнює її класифікацію. За зовнішніми ознаками це – бесіда – вільна розмова двох людей, не регламентована чіткими формами чи темами. Книга поділена на розділи досить умовно, за домінантною темою розмови. У тексті присутні елементи автобіографії (особистої й письменницької), біографії, історії, філософії, літературознавства, культурології, що дає змогу нам говорити про його метажанрову природу.

³³ Український палімпсест... – С. 402.